

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

СВЕТИ ПАНТЕЛЕЈМОН НЕРЕЗИ

Елизабета Димитрова

Оваа пубилкација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

*Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија*

СВЕТИ ПАНТЕЛЕЈМОН - НЕРЕЗИ

Елизабета Димитрова

Скопје 2016

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Во текот на изминатите 4.5 милиони години од создавањето на Земјината топка, предокот на денешниот човек, „умниот човек - Homo sapiens“, појавувајќи се пред околу 150.000 години на африканскиот континент, бргу се населил низ териториите на Блискиот Исток, Азија и Европа.

Неговата културна еволуција ја следиме и во Република Македонија. Движејќи се низ предиториските епохи на *каменот*, *бронзата* и *железото*, потоа низ историските епохи на *антиката* и *средниот век*, запознавајќи и користејќи ги природните ресурси, човечкиот род на почвата на Република Македонија, ги создал цивилизациите: величествените кралства Агријанија, Пајонија, Пелагонија, Линкестида, Македонија, кнежевствата Девриоп, Десаретија и Пенестија; Потоа, моќниот цивилизациски печат на Римското Царство, Византија и средновековните држави.

Сето ова огромно културно и природно наследство на Република Македонија беше предмет на капиталниот Проект на Владата на Република Македонија *Публикации за најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство*, што го реализираше Управата за заштита на културното наследство. Создадени се 130 монографии за археолошкото наследство, сакралното наследство, за ризниците на црквите и манастирите во Македонија и за природното наследство.

Како што и самото име кажува, Македонија, високата, горска земја во срцето на Балканскиот Полуостров, избраздена со длабоките долини на Вардар со притоците, Дрим, со синозелените езерски води на Охрид, Преспа и Дојран, со гордо исправените џинови Кожув, Шар Планина, Кораб и Јабланица, Селчка Планина и другите планински венци, денес ви открива сто и триесет факели на сопственото, но и светското културно и природно наследство, во аманет да ги зачуваме, мудро да го користиме и предадеме на идните поколенија на македонскиот пат кон вечноста.

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

ЦРКВАТА СВЕТИ ПАНТЕЛЕЈМОН - НЕРЕЗИ

Во периодот кој претставува климакс на социјалниот прогрес, интелектуалната еволуција и маркантните културни достигнувања на комненската епоха, на македонската територија бил создаден еден од најрепрезентативните ликовни монументи на средновековната уметничка продукција - црквата посветена на св. Пантелејмон во скопското село Горно Нерези. Креирана од некои од најталентираните византиски ликовни творци од периодот на втората половина на XII век и продуцирана од член на највисокото цариградско дворско благородништво и на актуелната, во тоа време, политичка елита, црквата Св. Пантелејмон во Нерези претставува благороден одблесок на сеопштиот подем на Империјата во рафинираниот медиум на врвната ликовна креација.

Св. Пантелејмон - Нерези, визура од северозападна страна со сводните површни

Позициониран на високото плато на планинскиот гребен, од кое некогаш извираше раскошна панорамска визура кон средновековно Скопје, нерешкиот храм ја красел оваа висока географска позиција облагородена со неговите хармонични архитектонски форми сè до 1555 година, кога силен земјотрес предизвикал пукнатини во сензибилната структура на централната купола, како и во конхалниот сегмент на олтарната апсида. Со заложите на локалните мајстори градители и на некои од повештите сликари од средината на XVI столетие, црквата била репарирана, т.е. куполата врз наосот била консолидирана, апсидалната школка била зајакната, а живописот девастиран поради оштетувањата на градителскиот корпус во високите зони, бил заменет со нова декорација креирана од поствизантиските зографи. На тој начин, четири века по нејзиното создавање, црквата прераснала во визуелен споменик од две епохи, бидејќи во пониските зони блескале со своите стилски квалитети автентичните византиски фрески, додека фрескописот во куполата, поткуполниот простор и делумно во олтарната апсида ги еманирал посромните одлики на сликарите од доцносредновековниот период. Во XIX век, во времето на културното буење на новосоздадената македонска аристократија, за која ктиторските обврски биле повеќе социјален престиж отколку естетска ориентација, ентериерот на храмот бил пресликан со нова декорација, која, сè до дваесеттите години од минатиот век ги покривала средновековните фрески со својот скроман уметнички дијапазон. По отстранувањето на овој последен слој создаден од локални зографи со незабележителен талент и умерени ликовни можности, сликаната декорација на храмот ја добила својата конечна визуелна експозиција на која посетителите и патниците, истражувачите и намерниците, патописците и поетите ѝ се восхитуваат речиси цело столетие: сосема солидниот опус на доцносредновековните зографи во високите регистри и исклучителната ликовна креација на византиските мајстори, која ги краси пониските зони на храмовиот ентериер. Претставувајќи парадигма за исклучителните естетски дострели на средновековното сликарство, автентичниот фрескоживопис на Нерези е синоним за неповторливата уметничката имагинација, овоплотена во ликовен продукт недостигнат во целокупната културна продукција на византиската епоха.

КТИТОРОТ НА НЕРЕЗИ - ОД ИДЕЈА ЗА ПРЕСТОЛНИЧКИ МОНУМЕНТ ДО КРЕАЦИЈА НА ВРВНО ЛИКОВНО ОСВАРУВАЊЕ

Горд на својот ктиторски подвиг, којшто резултирал во раскошно петокуполно црковно здание, продуцентот на нерешкиот храм ни оставил писмена потврда за својот донаторски ангажман во вид на камен надвратник со драгоцени податоци, поставен врз главниот влез што води во наосот на градбата. Посветувајќи ја својата заветнина на св. Пантелејмон, благородниот исцелител и неуморниот заштитник на здравјето, маченикот од времињата на големите прогони на криптохристијаните, принцот Алексеј, син на „во порфир родената“ Теодора и внук на императорот Алексеј, патријархот на комненското владејачко семејство, го „парафирал» во камениот надвратник успешно реализираниот ктиторски проект, чија градителска фаза завршила во 1164 година. Наследник на дворската комненска елита, роден во складниот брак на неговата мајка со убавецот Константин Ангел, принцот Алексеј, ктиторот на Нерези, покрај екстравагантната едукација и социјалната реализација, во своето портфолио поседува и една важна историско-политичка референца; тој е генетската алка што ги поврзува двете последователни владеачки куќи: комненската, која цело столетие амбициозно и суверено владееше со помош на успешно менаџираниот воено-административен систем со онаа на Ангелите - семејство кое го понесе тешкиот товар на империјалниот колапс на почетокот од XIII век.

Воспитан во отмениот дух на цариградските дворски кругови, придружник на империјалните авторитети во нивните дипломатски мисии и учесник во деликатните догматски дебати иницирани од престолничката интелектуална елита во средината на XII век, прицот Алексеј поседува репрезентативно професионално портфолио на влијателна, угледна, респектирана и добро политички етаблирана индивидуа. Како роден цариграѓанец и припадник на моќните социјални кругови кои ја креирале политичката, духовната и културната клима на Царството преку фаворизирањето на престолничките матрици и модели, Алексеј Комнен е типичен експонент на империјалните стратегии за ширењето на радиусот на цариградското влијание и во најоддалечените географски појаси, лоцирани длабоко на подрачјето во византиските провинции. Соработувајќи со свои блиски роднини од најтесното семејно опкружување, кои, со голема веројатност во шеесеттите години на XII столетие биле поставени на административни должности во средновековно Скопје, принцот Алексеј бил даруван со драгоцен имот на високите постови над градот, каде што подигнал црква по престолнички модел, со репрезентативни облици и со цариградски одлики во изведбата. Изградена во 1164 година, со комплексна крстообразна основа, петокуполно сводно решение, странични капели и хармонично дизајнирани фасадни платна, црквата посветена на св. Пантелејмон во Нерези израснала како благороден изданок на цариградската архитектонска креација, вон актуелните хоризонти на постоечкото метрополитанско уметничко влијание. Проектирана, без поголемо сомнение, од врвен цариградски неимар и живописана неколку сезони подоцна од зограф со неоспорлив мегаталент и очигледна престолничка ликовна едукација, нерешката црква претставува дело на метрополитанските уметнички узанси, пренесени и остварени на македонската територија. Со складните просторни квалитети, со иновативното решение на архитектонската основа и со артикулацијата на градежните компоненти, Нерези го доловува моќниот спиритус на византиските мајстори градители, воспитувани во елитните школи на империјалната престолнина. Уште повеќе, со инвентивната констелација на програмските елементи во сликаната декорација, со екстраполираната имагинација во

ликовното осмислување на прикажаните теми и особено со емоционалната резонанца на страсниот ликовен израз на зографите, нерешкиот храм секако го заслужува епитетот на најубаво цариградско уметничко остварување на XII век, ако не и на целокупниот развој на византиската визуелна култура.

За архитектонските квалитети на црквното здание

Архитектонскиот дизајн на црквата Св. Пантелејмон ги носи обележјата на едно инвентивно композирано, рационално конфигурирано и хармонично реализирано градителско решение. Основните референци на визуелниот комплекс на градителски компоненти би можеле да се сублимираат во синтагмата *престолнички модулат*, поради возбудливата синергија на цариградските и на локалните неимарски карактеристики кои, во својата структура, ги поседува нерешкиот храм. Инвентивно склопената основа, промислено организираниот склад на просторните елементи и пропорционално изменацниот дизајн во реализацијата на декоративните компоненти, создаваат од нерешката црква дело обележано со елитните параметри на водечките архитектонски школи, кои биле умерено пропулзивни за градителските можности на локалните неимарски ателјеа. Вешто композирана во однос на проектираната основа, беспрекорно артикулирана во однос на нејзината просторна конфигурација и тактично облагородена со рационално организирани декоративни компоненти, црквата Св. Пантелејмон во Нерези ја отсликува креативната еволуција во сите сфери на творечки инвентивната, уметнички прогресивната и интелектуално потентната комненска епоха. Претставувајќи визуелен продукт на градителските потенцијали од плодотворниот и динамичен XII век, нерешкиот храм ја еманира живописната енергија на цариградското архитектонско мајсторство, материјализирана од некои од најталентираните неимари на македонското подрачје.

Компилираната крстообразна основа

Начинот на кој е конципирана основата на црквното здание упатува на еден процес на внимателна селекција на актуелните градителски планови, креирани за градбите со репрезентативна функција во византиската метропола, како и во подрачјата кои претставувале седишта на провинциските администрати. Притоа, крстообразниот дизајн на основата, фаворизиран од водечките световни и духовни авторитети на Царството, бил избран како појдовна точка во создавањето на едно по својата форма инвентивно и по просторните квалитети конзистентно архитектонско решение. Имено, одбирајќи ја типолошката матрица со основа во форма на слободен крст, проектантот на црквата храбро зачекорил во потфатот да креира градба со раскошна, беспрекорно пропорционална и визуелно атрактивна просторна конфигурација, ослободена од ограничувањата на правоаголните проекции. Сепак, поаѓајќи од умерените димензии на градбата (16.90 x 9.60 м.), во голема мера зависни од избраната локација, главниот нерешки архитект ја рационализирал својата смела замисла со цел да создаде кохерентно и одржливо градителско решение. Во тој контекст тој ја комбинирал слободната крстообразна основа на градбата со четири квадратни капели, додадени во просторните агли меѓу

Св. Пантелејмон - Нерези, источен екстериер

краците на крстообразниот дизајн. На тој начин, основата со облик на слободен крст станала впишана во квадрат, проектиран со беспрекорен сооднос на просторните димензии и карактеристики. На источната страна од така проектираната квадратна основа архитектот го додал олтарниот простор со една монументална (петстрана) и две релативно скромни (тристрани) странични апсиди, додека на западната страна придобил правоаголен нартекс, со што планот на градбата резултирал во едно крстообразно јадро впишано во правоаголник.

Иако габаритот на црквата отстапува од правилната ортогонална проекција, главно, поради остатоците од постарите култни структури откриени на локалитетот, основата на нерешкиот храм ја отсликува вештата компилација на слободниот крст впишан во правоаголник, добиен со здружувањето на крстообразниот дизајн со четирите квадратни компартименти, кои се совршено вклопени во правоаголната рамка на градбата. Така, проектантот креирал бинарен типолошки модел на архитектонско здание, овоплотен во единствен конструктивен и просторен организам, кој, со кохерентноста на структуралните компоненти, создал можности за петкуполно сводно решение. Оттука, црквата Св. Пантелејмон во Нерези претставува пример за автентично конципирана, инвентивно дизајнирана и успешно реализирана црковна основа, во која се обединети двете постоечки крстообразни матрици во ново и оригинално повеќекуполно сакрално здание.

Просторна структура на градбата

Совршената интеграција на просторните компоненти во дизајнот на основата на нерешкиот храм се отсликува на специфичен начин во структурата на ентериерното решение, кое зависи од функционалното значење на градежните елементи. Имено, олтарот, наосот и нартексот на црквата се совршено поврзани по подолжната оска на градбата, но нивната целосна просторна интеграција е оневозможена поради функционалните потребите на различните архитектонски сегменти на зданието. Со други зборови: олтарот е одвоен од наосот со олтарна преграда, која го „изолирала“ источниот крак на крстообразната основа од визуелното единство на просторната перспектива. Од тие причини, наосот на црквата има форма на буква Т, составена од четири траеви (еден централен и три кои ги претставуваат краците на слободниот крст), додека источниот крак од крстообразната основа „влегол“ во олтарот и се „крие“ зад параванот на олтарната преграда.

Понатаму, интеграцијата на источните странични капели во просторниот организам на градбата се екстраполира преку нивната двонасочна интерактивна комуникација со главниот олтар и со наосот; тие се пристапни и од централниот олтарен простор, но и преку влезовите кои се отворени на нивната западна страна и водат директно во наосот. Наспроти тоа, западните странични капели, иако се наоѓаат во аглите меѓу западните краци на крстообразната основа, а со тоа припаѓаат на просторната структура на наосот, не комуницираат со овој дел од градбата; во нив може да се влезе единствено од нартексот на црквата, поради што тие станале функционални елементи на припратата, формално дезинтегрирани од наосот на храмот. Ваквата „деконструкција“ на просторниот интегритет на црковната основа се должи на специфичната улога на страничните компартименти, кои морале да ги задоволат функционалните барања на својата просторна локација. Оттука, целосната интеграција на источните странични капели кои функционираше како протезис и гаконикон, се должи на потребата тие да бидат пристапни и од олтарот и од наосот поради елементите на литургиската служба. Западните странични капели, пак, се дезинтегрирани од наосот поради нивното функционално искористување во определени ритуали кои се одвивале во просторот на припратата на храмот. Пронаоѓањето на аркосолиум во северозападниот компартимент и откривањето на питос вкопан во подот на југозападната капела, се повеќе од доволен доказ за фунерарната намена на западниот дел од црквата, што е супстанцијално потврдено и со петкуполниот (по дефиниција мавзолејски) аранжман, кој ја крунисува архитектонската структура на храмот.

ДЕКОРАТИВЕН ДИЗАЈН НА ФАСАДИТЕ

Фасадните појаси на црквата Св. Пантелејмон се структурирани според моделот на една конзистентна и кохерентна неимарска практика, која ја одразува пропорционалноста на декоративните компоненти и хармоничноста на визуелниот израз. Строга и складна во селекцијата на применетите елементи и елегантна и отмена во нивниот просторен аранжман, декоративната матрица на фасадите поседува шарм на ненаметливо екстериерно решение, неоптеретено со „безгрешната правилност“ на градителскиот слог, но облагородено со живописната пропорционалност на избраните компоненти.

Св. Пантелејмон - Нерези, јужна фасада

Хоризонталната модулација на куполниот регистер, со елегантните прозорски перфорации на осумстраната централна и четиристраните странични куполи, монументалните керамопластични ниши на наосот и нартексот, грациозните трифори во пониската зона на северниот и јужниот ѕид, бифорите сместени во полукружниот сегмент под монументалните ниши и украсените монофори, се основните декоративни елементи на пикторесктната фасадна обработка на градбата. Приделканиот камен, керамичката „арматура“ изведена во хоризонтални редови, керамопластичните мотиви обликувани во вид на букви и вметнати во ѕидната структура на градбата или во реконструираниот тамбур на централната купола, се конституентите на фасадната декорација која ја облагородува надворешната визура на храмот. Забележителни по своите димензии и рационално интегрирани во архитектонскиот организам на зданието, тие го претставуваат завршниот акцент на едно по дизајнот инвентивно, по структурата авангардно, по просторните решенија динамично и по декоративните компоненти елегантно градителско решение.

Недостатокот на поткуполни столпци, неконзистентноста на градителскиот опус, дезинтеграцијата на ентериерните елементи, отсуството на предапсидален простор и останатите „недостатоци“ на архитектонскиот дизајн на црквата Св. Пантелејмон во Нерези наброени од постарите истражувачи, секако треба да се земат предвид во сериозниот академски пристап кон анализата на градителските квалитети на нерешкиот храм. Со оглед на цариградското потекло на продуцентската екипа и на неоспорните иновации во проектирањето на планот и структуралните елементи на градбата, наведените забелешки би претставувале одличен коректив на оствареното дело, особено во сферата на просторната артикулација на ентериерот. Сепак, квалитетите на градителската имагинација, како бекграунд на совршената логика во компилацискиот приод кон „моделацијата“ на зданието, ја надминуваат потребата за каква било корекција на архитектонскиот концепт на нерешката црква. Уште повеќе, ако се има предвид дека истиот „несовршен“ ентериер го декорирал најдобриот ликовен мајстор на комненската епоха.

Св. Пантелејмон - Нерези, северна фасада

ЗА СПЕЦИФИЧНАТА ПРОГРАМСКА СТРУКТУРА НА СЛИКАНИОТ АНСАМБЛ

Раскошната фреско-панорама распрзната по ѕидовите на црквата Св. Пантелејмон во Нерези претставува едно од епохалните ликовни ремек-дела, неповторено во византиската уметничка продукција и недостижно за грешки дури и за најамбициозните и најстроги критичари на визуелната креација од историското минато. Зачувана во пониските зони на олтарот и на наосот, на ѕидовите од страничните компартименти и делумно во нартексот, автентичната сликана декорација на нерешкиот храм плени со деликатната отменост на цртежот, со пропорционално изнивелираната оптика на композициските структури, со беспрекорната интеракција на сцените и архитектонските просторни квалитети на градбата, со сочната заситеност на боите и со емоционалната длабочина на глетките, кои зрачат со ненадминатата енергија на страсните доживувања. Конципиран како возбудлива и екстравагантна визуелна приказна за страдањето и жртвата, т.е. за сотериолошката мисија на Христос и за неговата доброволна смрт на крстот, нерешкиот живопис ги сублимира смелите иконографски новини во структурирањето на композициските матрикси со гламурозниот ликовен израз на мајсторите, недостигнат во натамошната историја на средновековното сликарство. Иако голем дел од оригиналната сликана програма недостасува поради оштетувањето и пресликувањето на куполата и поткуполниот простор во XVI век, зачуваните партии - дело на византиските мегамајстори од околу 1166 година, претставуваат најголема драгоценост во раскошната ризница на средновековната ликовна култура.

Св. Пантелејмон - Нерези, панорама на живописот во наосот

Св. Пантелејмон - Нерези, сликарството во ѓакониконот

Интер-релацијата на сакралниот простор и сликаната програма

Синергијата на нерешкиот ентериер и избраните конституенти на програмскиот концепт на сликарството еманира совршено совпаѓање на просторните карактеристики на градбата со визуелниот контекст на прикажаните композиции и ликови. Аранжирани на широките ѕидни платна еднаосоти на полукружната површина од олтарот, тие егзистираат во сакралниот простор на црквата со непречена меѓусебна комуникација поради отсуството на носечки градежни елементи (поткуполни столпци и сл.), кои би можеле да го попречуваат процесот на нивната идејна интер-релација. На тој начин, била обезбедена постојана визуелна коегзистенција меѓу евхаристично-литургиските теми во олтарот, христолошките сцени во наосот и специфично избраните светителски ликови, чие присуство ја краси најниската сликарска зона.

Во тој контекст, Причестувањето на апостолите и Службата на литургичарите, прикажани на полукружниот ѕид од олтарната апсида, за свој визуелен контрапункт ги добиле двете сцени од Богородичиниот микроциклус (Раѓањето и Воведението на Марија во храмот), бидејќи како

Св. Пантелејмон - Нерези, визуелен осврт на сликарството во олтарот

Св. Пантелејмон - Нерези, Богородичиниот микроциклус

што раѓањето на Марија и нејзината посветеност ја навестуваат Инкарнацијата, така Причестувањето на апостолите, како симболичен сублимат на Тајната вечера, идејно ја проектира Христовата смрт на крстот.

Св. Пантелејмон - Нерези, Преображение

Во овој интерпросторен визуелен симболизам, Благовестите, прикажани на источниот ѕид на наосот, „корелираат“ со сцените кои ги илустрираат Преображението и Симнувањето од крстот, претставени на западните ѕидови од северниот и јужниот крак на крстообразната основа, поради нивната идејна релација со богочовечката природа на Спасителот: Благовестите го најавуваат овоплотувањето на Исус, чија божествена метаморфоза ги антиципира неговите идни страдања за спасот на човештвото. Лазаревото воскресение (северен ѕид од западниот крак на крстот), како сублимат на Исусовите чудотворни моќи, „се огледува“ во својот ликовен пандан прикажан на спротивниот ѕид - Влегувањето во Ерусалим, кое го означува почетокот на Пасијата, како предуслов за Христовата спасоносна функција преку воскресението. Сретението, насликано на јужниот ѕид од наосот, во визуелна смисла „го дели“ заедничкиот простор со Оплакувањето, прикажано на северниот

Св. Пантелејмон - Нерези, Влегување во Ерусалим

сид, поврзувајќи го пророштвото за Исусовите страдања со трагичната величина на неговата кобна реализација. Дуалистичкиот модел на визуелната интеракција меѓу сцените претставени на спротивставените ѕидни површини, кои ја интегрираат приказната за божественото потекло на Месијата со неговата сензибилна хумана природа потврдена со телесната смрт, е основното програмско начело на нерешкото сликарство и главно обележје на неговата авангардна ликовна констелација. Придружувајќи ги глетките кои ја визуелизираат драматичната историја за функцијата на Христовото страдање со импресивна галерија од дваесет и шест светителски икони: свети војни и маченици во западниот дел на наосот, монаси во јужниот и химнографи во северниот, мајсторите на живописот ја врамиле величествената слика за спасоносната Пасија со ликовите на Исусовите маченици и бранители и со неговите духовни следбеници. Во страничните компартименти, тие прикажале цела галерија светители од различни категории, додека во нартексот го насликале Деизисот и патронскиот циклус, од кој се зачувани само остатоци.

Св. Пантелејмон - Нерези, Светите војни покрај влезот

Св. Пантелејмон - Нерези, Светите химнографи на северниот ѕид

Св. Пантелејмон - Нерези, св. Трифун во северозападниот компартимент

Иконографските новитети

Квантитетот на иконографските новини, вметнати во постоечките, стандардни композициски матрици, во Нерези достигнува забележителна скала на инвентивно проектирани и тематски конфигуративно вклопени елементи, чија фреквенција соодветствува на нивната процентуална застапеност во секоја од прикажаните глетки на декоративната фреско-програма. Нивниот ликовен квалитет, пак, ги надминува и најамбициозните очекувања за репрезентативна визуелна иновација во еволутивниот развој на византиската иконографија од XII столетие. Појавата на алузијата за „затворената градина“ според стихот од трубадурски нежната Соломонова Песна над песните (Книга: Песна над песните: IV, 12) како префигурација на Богородичиното девствено зачнување во сцената на Благовестите, и прикажувањето на отворениот свиток во рацете на пророчката Ана со најавата за Исусовото месијанско жртвување во „родово“ аранжираниот „мизансцен“ на протагонистите во Сретението, се најзабележителните иновации во иконографската структура на евангелски „мотивираниот“ Христорошски циклус.

Св. Пантелејмон - Нерези, Благовести со ликот на Богородица

Св. Пантелејмон - Нерези, Сретение

Живописната динамика на учесниците во илустрацијата на Лазаревото воскресение и жанровски изнијансираната иконографска структура на Влегувањето во Ерусалим, од друга страна, зрачат со непосредноста на структуралните компоненти, дополнети со спонтано форматирани визуелни елементи; слугата кој потклекнува под тежината на капакот од Лазаревиот саркофаг и палавите деца качени на палмата за да го видат „Рабинот“ кој ги посетува во Ерусалим, пленат со непретенциозната досетливост на иконографската имагинативност.

Св. Пантелејмон - Нерези, Воскресение на Лазар

Интимноста на семејната драма во Симнувањето на мртвиот Христос од крстот и кондензираниот иконографски формат на родителската трагедија во Оплакувањето, ги претставуваат најраните и визуелно најимпресивни глетки инспирирани од романтизираните средновековни апокрифни четива. Активниот евхаристичен ангажман на Христос, кој во Причестувањето се наведнува за да ги „послужи“ првоапостолите Петар и Павле и бакнежот на Андреја и Лука во северната апостолска поворка, како симболична алузија на единството и слогата меѓу членовите на Христовата црква, упатуваат на желбата за илуминација на церемонијалниот ритам на актуелните црковни ритуали.

Св. Пантелејмон - Нерези, Причестувањето на апостолите - северна поворка

Св. Пантелејмон - Нерези,
свети Јован Дамаскин

Во тој контекст, хармонизирањето на литургиските поворки од најниската олтарна зона со апостолската процесија во Евхаристијата укажува на иконографската тенденција да се воспостават тематски и формални врски меѓу библискиот настан на Тајната вечера, прикажан преку Причестувањето и актуелниот литургиски ритуал етаблиран за негова комеморација, претставен како Служба на архијереите. Тематското групирање и карактеристичната типолошка спецификација на светителите прикажани во првата зона, ултрафеминизиранiot лик на патронот, исцелителот и маченик Пантелејмон на источниот ѕид и сензуализираниот пастирски портрет на нежниот свети Труфун во северозападниот компартимент, се само некои од примерите на инвентивната иконографска илуминација на нерешките мајстори во изведбата на светителските претстави.

Св. Пантелејмон - Нерези, патронот св. Пантелејмон

Св. Пантелејмон - Нерези, Литургиска служба на архијереите

За ликовните бравуроци на мајсторите на живописот

Изданок на репрезентативните уметнички тенденции на византиското сликарство од престоличките школи, главниот нерешки мајстор, автор на ликовниот концепт, предводник на зографското ателје и *by default* близок соработник на ктиторот Алексеј, создал дело пробликнато со конзистентен програмски асамблаж, изнијансирано со инвентивна иконографска живописност и обележано со ненадмината сликарска вештина. Сите елементи на неговата авторска постапка, доследна на идејата за создавање ликовен ансамбл достоин на софистицираниот вкус на дворските донатори, извираат од потенцијалот на неговиот раскошен творечки талент и врвната уметничка наобразба. Со грациозниот цртеж, кој ги создава формите со ненаметливата динамика на елегантните линии, со конзистентната моделација на ликовните елементи рационално вметнати во речиси математички пресметаниот просторен констелат на сцените и со енергичната емоционална резонанца на глетките, нерешкиот мајстор го заслужува пиедалот на уметнички пионер на средновизантиската епоха. Овој инвентивен и иновативен зограф ги конструира своите композиции со внимание на ликовен калиграф, конфигурирајќи ги нивните визуелни матрици со монументална широчина на глетките и со беспрекорен просторен аранжман на структуралните компоненти. Користејќи ги триаголните и пирамидалните оптички модели за дизајнирање на сценските претстави, тој постигнал јасни и прегледни илустрации на текстуалното сиже, пробликнати со кохерентна структура на основните иконографски елементи и со прецизна проекција на пропорционалниот цензус на дополнителните визуелни детали. Монументализирајќи ги своите композиции, за кои бил определен по еден цел сид од храмовиот ентериер, нерешкиот мајстор ја постигнал очигледната цел на продуцентскиот тим - доминација на сликаната програма врз прегледниот и за таа цел архитектонски обединет внатрешен простор на црковното здание.

Св. Пантелејмон - Нерези, визура кон западниот сид од северниот крак на крстот и северниот сид на наосот

Св. Пантелејмон - Нерези, визуелен осврт на сликарството во олтарот

Св. Пантелејмон - Нерези, ликот св. Теофан поет

Св. Пантелејмон - Нерези, св. Антониј Велики

Еlegantни фигури, со отмено динамизирани движења и ненаметлива енергија на телесната мобилност, сугестивни ликови кои пленат со индивидуализираните физиономии на вистински историски портрети и глетки проникнати со живописниот темперамент на разгорена меѓучовечка интеракција, го красат ентериерот на нерешкиот храм со благородниот формат на облиците и со сочната тензија на заситената колористичка палета. Златникавиот окер со кој зрачат светителските ликови, белите акценти искористени за моделација на физиономиите, пурпурно-виолетовите тонови и стемнетиот дијапазон на зелените нијанси за форматирање на облеките и топлиите костенливи валери за модулација на сценските акцесории, деликатно хроматски проектирани на кобалтно синиот фон на сидовите, блескаат со епскиот резонат на боите и со сакралните созвучја на оптичката илуминација. Соодветна на длабокиот емоционален набој на прикажаните композиции и на страсната ликовна експозиција на тематското сие, сатурираната колористичка палета на нерешкиот мајстор го претставува завршниот акцент на неговата енергична, драматична и сугестивна уметничка креација.

Св. Пантелејмон - Нерези, Светите монаси на јужниот сид

Св. Пантелејмон - Нерези, Симнувањето од крстот (детал)

Сепак, највоочливиот и најавтентичен ликовен квалитет на нерешкиот мајстор, предводникот на зографското ателје кое ја создало сликаната декорација на храмот, е неговата смелост да се впушти во хуманизирање на тематскиот композит, на иконографската структура и на светителските претстави во сцените на еден идејно претенциозен, деликатно наметлив и визуелно импресивен начин. Детски спонтаната и вознемирувачки уплашена преградка на малиот Исус во Сретението, кој бара заштита од својата мајка во драматичниот момент на пророчката објава за неговите идни страдања и топлиот допир на Богородичиниот образ до мртвото лице на покојниот син во Симнувањето од крстот, се повеќе од доказ за емоционалниот приод на мајсторот кон форматирањето на специфичниот спиритус на сценските расположенија.

Св. Пантелејмон - Нерези, Симнувањето од крстот

Допирите, прегратките, бакнувањата, невидливите солзи и утешителните погледи го сочинуваат нагласено „тактилниот“ вокабулар на главниот нерешки зограф, во обидот да создаде ликовно дело натопено со динамични емоции, благороден сензибилитет и нагласена чувствителност.

Во климакот на овие тенденции, тој ја создал апокрифно инспирираната сцена на Оплакувањето, лоцирана на северниот ѕид, со која завршува илустрацијата на Христолошкиот циклус во храмот. Структурирана со помош на триаголниот композит кој го сочинува кондензираната група на петте протагонисти во настанот, оваа сцена добила кохерентен пејзажен фон составен од три хоризонти: зелениот појас на тлото врз кое лежи мртвиот Христос, модросиниот дијапазон на небесните височини и камениот гребен на темната гробница која ги поврзува. Во центарот на композициската структура, Богородица го гушнала својот син како да сака да го разбуди од смртта, но не успевајќи, го допира својот лик до неговото, како детски сон, мирно лице и го облева со своите горчливи солзи. Таа лежи покрај него, покривајќи го како жив мртвечки покров својот покоен син, предодреден да страда за гревовите на човештвото. Сепак, интимноста на мајчината прегратка, блискоста на останатите придружници кои ги бакнуваат Исусовите екстремитети и болниот плач на ангелите на небото и на жените покрај гробот, ја трансформираат оваа глетка од канонски дефинирана визуелна илустрација во хуманистички пробликината емоционална имагинација. Кохерентната фигурална група во центарот на сцената обземена од страсен изблик на драматични чувства, елегантниот ритам на цртежот кој го динамизира композицискиот асамблаж на глетката и енергичните контрасти на заситениот колорит во Оплакувањето, како и во целокупниот опус на нерешкиот мајстор, остануваат ненадминато дело на, за нас, безимениот зограф кој ги допре сакралните хоризонти на врвната креација.

По репарацијата на сводните струтури на нерешката црква во втората половина на XVI век, во олтарната конха бил насликан ликот на Богородица, во средната зона биле поставени светителските допојасни претстави, во поткуполниот простор се нашле празничните и страсните композициите, а во куполата, над евангелистите и пророците, врамена со Небесната литургија, била лоцирана претставата на Пантократорот. Изведена со умешен цртеж и стамена модела-ција, таа сведочи за амбициозните заложби на поствизантиските зографи да се надоместат изгубените делови од оригиналното средновековно сликарство. Сепак, споредена со четирите Христови ликови прикажани во куполите врз страничните компартименти (Емануил, Старец на деновите, Архијереј и Исус пред распетието), кои го сочинуваат *circus viculosus* - от на Христовата месијанска мисија од инкарнацијата до вознесението, таа претставува само скромен ретуш на антологиското ликовно остварување на оригиналниот нерешки мајстор.

Св. Пантелејмон - Нерези, Оплакување

Св. Пантелејмон - Нерези, панорама на сликарството од XVI век

Св. Пантелејмон - Нерези, Оплакување (детал)

Библиографија:

Gerstel Sh. E. J., *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle and London, 1999.

Димитрова Е. – Коруновски С. – Грандаковска С., *Средновековна Македонија. Култура и уметност во: Македонија. Милениумски културно-историски факти*, Скопје 2013.

Коруновски С. – Димитрова Е., *Византиска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006.

Maguire H., *The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art*, *Dumbarton Oaks Papers* Vol. 31, Washington 1977.

Миљковиќ – Пепек П., *Прилози проучавању цркве манастира Нереза, Зборник за ликовне уметности 10*, Нови Сад 1974.

Sinkevic I., *The Church of Saint Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000.

Hamann - Mac Lean R., *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976.

Wharton A. J., *Art of Empire. Painting and Architecture of the Byzantine Periphery. A Comparative Study of Four Provinces*, University Park and London 1988.

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

Уредник

Кате Антевска

Автор

проф. д-р Елизабета Димитрова

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

Мишко Тутковски

Графички дизајн

ПРИНТ ПРОЕКТ
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

